

ТРИМАТА ТИТУЛЯРНИ СЪВЕТНИЦИ*

Невероятно произшествие с чиновника Яков Петрович Голядкин, живущ на ул. „Шестилавочна“ в Санкт-Петербург. Описано от Фьодор Достоевски в повестта „Двойник“

Иван Пауновски

Руската литература е овладяла съзнанието на просветените си читатели с толкова велики драми, че случаят с героя на повестта „Двойник“ им изглежда съвсем незначителен. Но въпреки това, повече от сто години вече продължава големият спор около тази повест и кошмарното произшествие с титулярния съветник Яков Петрович Голядкин, извършило се на крайбрежната улица Фонтанка, в сточинния град Петербург, през ноември, в дъжд и сняг, късно вечерта.

... Облегнат на перилата, които бяха издигнати по протежение на Фонтанка, Яков Петрович преживяваше може би най-страшните мигове през живота си. Току-що изхвърлен от дома на статския съветник Берендеев, той бе готов да изчезне въобще, в земята да се провали, да не бъде, в прах да се превърне. . .

Но нищо от това не стана, а се случи едно извънредно и озадачаващо произшествие: титулярният съветник срещна на брега на мътната и дори черна река Фонтанка своя двойник.

Двойникът бе човек като всички, порядъчен, разбира се, както и всички порядъчни хора и може би имаше някакви и даже доста значителни достойнства, с една дума — беше човек сам по себе си.

Това понятие е някак неясно. То е мътно като водите на Фонтанка през ноември. Самият г-н Голядкин също не би могъл да си го разясни отведнъж и окончателно, макар че за него то имаше някакво особено и съществено значение, привлекателно и неотразимо като идея-фикс. И понеже не можеше да си го обясни, а искаше да бъде именно такъв човек сам по себе си, Яков Петрович постепенно и неусетно се впусна в цяла редица удивителни приключения и нищо чудно, че тъкмо с тях той приключи краткия си и непонятен живот: защото и Голядкин стана жител на жълтия дом, както Поприщин и защото главното, което се случи след срещата му с двойника, не можеше да се види. То трябваше да бъде отгатнато и описано от младия петербургски литератор Фьодор Достоевски — той си имаше причини, за да отгатва подобни събития и в това виждаше смисъла на живота.

* Тази статия бе одобрена за печат от Секцията за руска и съветска литература в Института за литература при БАН с протокол от 29 март 1963 г. Бел. на ред.

Възхищаваше се от Гогол, желаеше да продължи делото му. Понякога му се струваше, че ще пише по-хубаво от него. Че „Двойник“ ще се чете и харесва повече от великата поема „Мъртви души“.

След много години, когато остаря, Фьодор Достоевски написа следните думи: „Тази повест положително не ми се удаде, но идеята ѝ беше много светла и никога нищо по-сериозно от тази идея не съм прокарвал в литературата.“¹ По това време той вече е автор на романите „Престъпление и наказание“, „Идиот“, след няколко месеца ще състави подробен план на „Братя Карамазови“. Това, което пише за „Двойник“, изглежда парадоксално.

Така е. В наши дни всички признават, че Достоевски е гениален и почти никой не чете повестта, в която е искал да изпълни най-сериозната си идея. Читателите я намират дълга, скучна и безинтересна. Само изследователите упорствуват: те разбират, че без тази повест не ще изградят цялостна концепция за творчеството на Достоевски — раздвоението на личността доминира над неговите художествени идеи. Това е ясно, но не е разшифрован парадоксалният извод на писателя за повестта „Двойник“.

Опитват се да направят това и казват, че са го разгадали, но може и да не са. Убеден съм, че не са. Преди да кажа защо, нека проследим как се изграждат погрешните гледища.

ДОСТОЕВСКИ РЕШИЛ, БЕЛИНСКИ ПОЧУВСТВУВАЛ...

Никой не се съмнява, че описаното в повестта е могло да се случи, но е описано не съвсем вярно и тук се е проявила тенденция, която не прави чест на младия Достоевски. Логика? Следната:

За главен недостатък на „Двойник“ Белински сочи нейния фантастичен колорит, което наистина е така. За следващите произведения на писателя Белински се изказва рязко отрицателно — за „Господин Прохарчин“ и „Хазайка“. Това също е вярно. За „Хазайка“ той пише, че нейният „автор е искал да примиря Марлински с Хофман, добавяйки малко хумор в най-нов стил...“² Тъй като това последно изказване на Белински има вече характер на идейни разногласия между него и Достоевски за пътя на натуралната школа, тъй като „хофманизъм“ е присъщ не само на „Хазайка“, а и на „Двойник“ („фантастически колорит“), значи разногласията са се появили много по-рано. Т. е., още от „Двойник“. Нещата стават прозрачно ясни. „Връзката на „Двойник“ с „Бедни хора“... още не е съвсем скъсана“, тъй като Достоевски „вижда причините за накръненото човешко достойнство на чиновника Голядкин в неговото социално положение“. Но заедно с това в повестта „вече се очертава общата философска система, характерна за творчеството на зрелия Достоевски: в човека се съдържа добро и зло начало, в него постоянно се борят бунтарството и смирението“. Затова той може „да се превърне от жертва в мъчител“. Може, защото „фантастичното раздвоение на героя... отразява и възможността за съчетаване на „мъчителя“ и „жертвата“ в един и същи човек“.³ Така писа и В. Ермилов: „П а л а ч ъ т и ж е р т в а т а се намират вътре в самия г-н Голядкин.“⁴

¹ Ф. М. Достоевский, „Дневник писателя“, 1877 г. (ноември, гл. 1).

² В. Г. Белинский, Собр. соч. в трех томах. Гослитиздат, М., 1948, т. 3, стр. 837. Цитатите ще се дават по това издание.

³ А. А. Белкин, Ф. М. Достоевский. „Знание“, М., 1956, стр. 16.

⁴ В. Ермилов. Ф. М. Достоевский. Гослитиздат, М., 1956, стр. 65.

Към тези схващания се придържат редица съветски изследователи на Достоевски: Д. Заславски, Г. Фридлендер, Б. Бялик, В. Кулешов. Крайните им изводи са, че „в героя на Достоевски няма никакви светли човешки чувства. В това се проявява една явна тенденция за отстъпление от великите хуманистични традиции на руската литература“.¹ В тази повест „Достоевски. . . решава да развенчае хуманизма, да покаже, че човекът е подъл по природа.“² Ето защо идеята на произведението се оказва „неприемлива за хуманиста и демократа Белински“.³ Или, както писа В. Ермилов „. . . Белински почувствувал дълбокото недоверие на младия писател към човека.“⁴

Очевидно е как всички се стремят да ни внушат, че тяхната концепция продължава и доразвива оценките на Белински и — респективно — на Добролюбов, който се изказва за „Двойник“ в статията си „Забитые люди“ (1861 г.). Особено тенденциозен в това отношение е В. Ермилов. Той се опитва да разшифрова термина на Белински „фантастически колорит“ в смисъл на „психопатологичен натурализъм“, „в подмяна на социалното — с психопатологично“.⁵

Теоретически погледнато, истината за „Двойник“ трябва да се обоснове не с мнението на един или друг критик, а с конкретен анализ на самото произведение, което е основната задача на настоящата статия. Практически обаче концепцията на Белински може да ни бъде извънредно полезна за този анализ. Защото всъщност няма нито един исторически или литературен факт, включително мненията на Белински и Добролюбов, който доразвива идеите на гениалния си предшественик, нищо, повтарям, което да подкрепя тезата че „Достоевски решил. . . Белински почувствувал. . .“

НАЧАЛОТО НА СПОРА

Всяко начало си има предистория. Има я и началото на спора около повестта „Двойник“.

Достоевски съвсем не е бил така спокоен, както ни го рисува в спомените си Д. В. Григорович.⁶ Бил е твърде затворен в себе си — това е всичко. Невероятно амбициозен, той е пълен с житейски и литературни планове, но е потиснат от обстоятелствата, които го обкръжават. Липсват му главните условия, за да се впусне в зашеметяващото темпо на петербургската действителност — познанства и пари. След напускането на Инженерното училище и службата си той е разполагал с 50 рубли месечно, или 600 рубли годишно. Според Григорович, с тези пари е можело да се живее, но трябва да знаем, че чиновник като Акакий Акакиевич е получавал около 420 р.⁷

¹ В. В. Ермилов. Ф. М. Достоевский. Очерк творчества. Вж. „Ф. М. Достоевский. Собр. соч. в десяти томах“, т. 1, М., 1956, стр. 33.

² В. И. Кулешов, „Отечественные записки“ и литература 40-х годов XIX в., Изд. Московского университета, М., 1956, стр. 231.

³ А. А. Белкин. Ф. М. Достоевски, стр. 16.

⁴ В. Ермилов, Против реакционных идей в творчестве Ф. М. Достоевского. Изд. „Правда“, М., 1948, стр. 9.

⁵ В. Ермилов, Ф. М. Достоевский, Гослитиздат, М., 1956, стр. 70. Вж. също стр. 65—67, 72.

⁶ Д. В. Григорович, Литературные воспоминания, Гослитиздат, 1961.

⁷ А. И. Копанев, Население Петербурга в первой половине XIX века. Изд. АН СССР, М.—Л., 1957, стр. 114—115.

Но работата не е само в парите. Можеш да идеш някъде без рубла в джоба, но не можеш да отидеш, ако не си представен на този, при когото отиваш.

Достоевски има само една възможност — литературния успех. В края на 1844 г. той започва да пише своите знаменити „Бедни хора“. Пише през цялата зима — бавно, трудно, мъчително. Готов е на всичко, защото иска неговото произведение да бъде „отчетливо хубаво“. Тези съображения не са продиктувани само от любов към изкуството. В същото писмо той пише на брат си: „Виж Пушкин и Гогол. Не са написали много, а и двамата чакат паметници“.¹

Работата не е в паметниците, издигнати в тази фраза, а в нюансите на подтекста: ученикът съзнава трудностите, но не фетишизира майсторството на учителите. Писмото е написано през февруари 1845 г.

Сенките на великите писатели продължават да го безпокоят и заедно с това — да го утешават. В началото на май той се оплаква на брат си от продължителната работа над „романа“, но споменава имената на Шатобриан, Пушкин, Гогол, Стерн, които също така неимоверно много са се трудили над произведенията си. Само Валтер Скот, който за няколко седмици е създавал напълно завършени произведения, смущава малко нашия автор.

*

И така, през цялата пролет той се окуражава с опита на големите, мечтае, страда, надява се. Надеждите му не са кой знае какви — стига му, ако успее да напечата романа си в някое от списанията.

Но така е само на пръв поглед. Зад тази скромност се крие един максималист. Ако романът му не се напечати, той е готов да се хвърли в Нева и направо пише това на брат си (стр. 79).

Когато поставяме живота си в зависимост от едно малко желание, то автоматически става най-голямото ни желание, защото без неговото реализиране животът става безсмислен.

Достоевски залага едно срещу хиляда, но това едно е романът „Бедни хора“, това е самият той — противоречивият, амбициозният, мнителният, 23-годишният, никому почти неизвестен петербургски литератор Достоевски, комуто предстои да бъде признат за гениален, може би. . .

Но да не се увличаме. Засега той е само едно срещу хиляда, автор на ръкопис, кандидат за Нева.

Любопитно му е да надникне в близкото бъдеще, да знае какво ще стане с него след няколко месеца. Но не може.

Ние обаче можем. Ще прочетем няколко реда от писмото, което той пише на брат си през октомври същата година: „Некрасов е аферист по природа, иначе той не би могъл и да съществува.“ Става дума за алманаха „Зубоскал“, който Некрасов иска да издава и Достоевски, слагайки кой знае защо себе си на първо място, пише: „... Редактори ще бъдем аз, Григорович и Некрасов“ (стр. 82).

Както виждаме, тонът на писмата е променен. Станал е буен, невъздржан, самоуверен, безцеремонен дори. . .

¹ Ф. М. Достоевский, Письма, т. I, Гос. изд., М.—Л., 1928, стр. 75. Всички цитати са по това издание. В скоби ще посочвам само съответната страница.

Причините можем да почувствуваме от писмото, писано месец след това, през ноември. Той положително смята, че вече е „пробил“. Нещо повече. Четете какво пише:

„Е, братко, мисля че никога славата ми няма да бъде в такъв апогей, както сега. Навсякъде почит неимоверна, любопитство по отношение на мен страшно. . . Княз Одоевски ме моли да го ошастливя с моята визита, а граф Сологуб си къса косите от отчаяние. . . Всички ме приемат като чудо. Едва съм си отворил устата и по всички кюшета почват да повтарят, че Достоев. еди какво си каза, Достоев. еди какво си иска да прави. Белински ме обича повече от всичко на света. Тия дни се върна от Париж поетът Тургенев (чувал си навярно) и още от първия път се привързва към мене с такава привързаност че Белински я обяснява с това че Тургенев се е влюбил в мен.“

Привеждайки цитатите, аз се старая да запазя препинателните знаци, т. е. постоянното отсъствие на препинателни знаци и „черновия“ стил на автора, които великолепно илюстрират неговата отчаяна разпаленост.

Навярно поради тази оптимистична разпаленост, той забравя да съобщи на брат си, че в момента е изцяло погълнат от желанието „да покаже, че човекът е подъл по природа“, защото е към края на повестта „Двойник“. Това би освободило В. И. Кулешов от доказване на недоказуемото, а мен — от продължаване на настоящата статия.

Никак не мога обаче да си обясня причините за подобна дискретност при положението, че по същото това време Достоевски, както той сам пише в същото писмо, е почти словоохотлив: „Имам бездна идеи; и е достатъчно да разкажа нещо от тях да речем на Тургенев н. п. (например — И. П.) за да знаят утре из целия Петербург че Достоевски пише еди какво си. . .“

Но както и да е. След като надникнахме в следващите няколко месеца, ще се върнем отново към месец май.

В края на май Григорович отнася ръкописа на „Бедни хора“. Дава го на Некрасов. Двамата четат романа и плачат над съдбата на Макар Алексеевич Девушкин.

Белински посреща „новия Гогол“ с възторг. Тази среща Достоевски ще помни цял живот. Поне една година той ще бъде напълно щастлив, словоохотлив, ще пише екзалтирани писма. Ще казва „нашите“ за кръжока на Белински или „нашите и Белински“. Трябва да е бил наивен или двуличен, за да може по същото това време да пише нещо, което се опитват да му припишат като тенденция и което би било в пълно противоречие с идеите на кръжока.

Но той не е бил нито наивен, нито двуличен.

Почти веднага след срещата си с Белински той пристъпва към второто си произведение — повестта „Двойник“. Пише я през лятото и, с особена интензивност, през есента и зимата. От работата му непрекъснато се интересува Белински. В началото на декември критикът дори урежда у дома си литературна вечер, нещо което почти никога не е правил. Цел на тази вечер е прочитането на няколко глави от „Двойник“.

Споменът на П. В. Аненков за тази вечер е цитиран от почти всички изследователи, но това не пречи да докажем, че го тълкуват неправилно. Смятат, че Аненков свидетелствува за началото на „идейните“ разногласия между Белински и Достоевски.

Вярно е само, че мнението на Белински е своеобразна прелюдия към художествения провал на автора в „Двойник“, че това мнение критикът ще продължи и доразвие в статиите си.

„Белински харесваше и този разказ заради силата и пълнотата в разработването на оригиналната и странна тема. . .“ Същевременно обаче той „непрекъснато обръщаше вниманието на Достоевски на необходимостта. . . да придобие способност за леко предаване на мислите си, да се освободи от трудностите на изложението“.¹

Не е трудно да разберем защо Достоевски изслушва забележките на критика „благосклонно и равнодушно“. От писмата му личи, че според самия него „Голядкин стои 10 пъти по-високо от „Бедни хора“ (стр. 87). Лесно е да си представим колко е бил разочарован по-късно.

Трябва да отбележим главното в това разочарование: „нашите, Белински са недоволни от мен за Голядкин“ (стр. 88). И сочи причината: „... а ш и т е и цялата публика намират, че Голядкин е толкова скучен и вял, така разтеглен, че е невъзможен за четене“ (стр. 88).

Писмото е датирано с 1 април. От излизането на „Двойник“ са изминали два месеца. Спорът е започнал.

Спорът се води преди всичко около второто произведение на младия Достоевски, тъй като „Бедни хора“ получават признание даже на страниците на „Москвитянин“.²

Два лагера си противостоят решително: от една страна, защитниците на натуралната школа — Белински и Майков, от друга — славянофилите М. Погодин и К. С. Аксаков — Имрек. Към последните се присъединява и Е. Губер. Своеобразна позиция заема във „Фински вестник“ Ап. Григориев.

Ще трябва да се имат предвид и критическите изказвания на Добролюбов. Те се отнасят към 1861 г., но по същество са тясно свързани с концепцията на Белински.³

За Голядкин Белински пише, че той е „един от онези. . . побъркани от амбиция хора, които така често се срещат в низшите и средни слоеве на нашето общество“. Той „не е умен и не е глупав, не е богат и не е беден, много е добър и до слабост мек по характер. . .“

Това, че „герой на романа е един полудял“, Белински нарича „мисъл смела и изпълнена с удивително майсторство“. Той твърди, че „Двойник“ е оригинално произведение, че в него авторът „никак не се повтаря“, че в „Двойник“ е проявен „повече творчески талант, отколкото в „Бедни хора“ (стр. 83).

Белински разглежда и особеностите в таланта на младия писател. Това, че романът е „разтеглен“, Белински нарича не „бедност“ на таланта, а „излишна плодovitост“ на този талант, който не е придобил още чувство за „мярка и хармония“. Тук той развива мисълта, за която пише П. В. Аненков. Това е съвсем ясно.

Засяга и още един въпрос: авторът „разказва приключенията на героя напълно с негов език и с неговите понятия“, нещо, което „доказва безкрайно могъщата му способност за обективно съзерцаване на жизнените явления, способност. . . да се пресели в кожата на друго, свършено чуждо му същество; но, от друга страна, това е направило неясни много обстоятелства в романа. . .“ (стр. 84).

¹ П. В. Аненков, Литературные воспоминания. Гослитиздат, М., 1960, стр. 283.

² В „Москвитянин“ (№ 2 за 1846 г.) М. Погодин казва, че „Бедни хора“ е „повест все пак забележителна“.

³ В. Г. Белинский, Соч. в трех т-х, т. 3, М., 1948, стр. 61—100. Навсякъде цитирам по това издание. Ще посочвам само страницата.

Именно от тази мисъл за „неясните обстоятелства“ Белински във втората си статия („Русская литература в 1846 г.“) ще дойде до извода за „фантастическия колорит“ на повестта „Двойник“. Т. е. в нея той по-ясно ще формулира същата мисъл.

Разликата между двете изказвания на Белински е явно преувеличена от изследователите. Целта на преувеличението е да се покаже, че постепенно, с течение на времето Белински все пак „почувствувал“...

Всъщност във втората си статия Белински набляга не само на недостатъците на повестта. Той подчертава по-решително и силните страни на произведението и пише, че в него „авторът проявява огромна творческа сила, характерът на героя принадлежи към числото на най-дълбоките и правдиви концепции, с които би могла да се похвали руската литература, в това произведение има бездна ум и истина, художествено майсторство — също...“

Причините за недостатъците на повестта Белински вижда в неумението на автора „да определи разумната мярка и граница в художественото развитие на замислената от него идея“ (стр. 674).

Идеята — това е раздвоението на Голядкин. Без достатъчно чувство за мярка Достоевски проследява тази идея, „преселвайки“ се в кожата на героя. С постепенното полудяване на чиновника неминуемо се явяват неясноти. Такава е логиката в първата статия. Сега, във втората си статия, Белински нарича това „втори съществен недостатък... фантастически колорит“.

От двете изказвания на критика можем да си направим няколко важни извода: той високо оценява идеята на „Двойник“, концепцията на автора, проблемата за героя и вижда недостатъците на повестта не в нейната идея, а в осъществяването на тази идея. Критикува „излишната плодовитост на автора“ и „фантастичния колорит“, но никъде не говори за „понижаване на хуманистичните традиции“, както му приписва това В. И. Кулешов, или за „недоверие към човека“, както пък твърди В. В. Ермилов.

Важно е да напомним и мнението на В. Н. Майков, също привърженик на натуралната школа. Той обръща внимание не само на това, което сближава творческите методи на Гогол и Достоевски, но и на различието им в рамките на школата.

И двамата „изобразяват действителното общество“, но Гогол е „предимно социален“. За него „индивидът е важен като представител на известно общество или известен кръг“. А талантът на Достоевски е „предимно психологически“. За него „обществото е интересно с влиянието си върху личността на индивида“.¹

Анализирайки повестта, Майков също, макар и в друга форма, поставя въпроса за фантастическия колорит. Той пише, че в психологическите етюди на Достоевски се забелязва „оня мистичен отблясък, който е свойствен... на изображенията на дълбоко анализираната действителност“ (стр. 207—208).

„Двойник“ разгръща пред вас анатомията на една душа, гинеща от съзнанието за разделението на частните интереси в цивилизованото общество“ (стр. 209). Така още един критик, привърженик на натурал-

¹ В. Н. Майков, Соч. в двух т-х. Изд. Фукса, Киев, 1901, стр. 207. Цитирам по това издание. Ще посочвам само страниците.

ната школа, подчертава оригиналният подход, самостоятелния метод на Достоевски, социалната мотивировка на неговия психологизъм.

Ако в повестта „Двойник“ съществуваша тенденция, насочена срещу принципите на натуралната школа, това косвено би се потвърдило в отзивите на нейните противници. Не смятам, разбира се, че този аргумент е от първостепенна важност, но задачата ми е да отнема на опонентите си всички аргументи.

Характерно е, че славянофилите не се занимават с идеята на повестта, не спорят с Белински и Майков за смисъла на тази идея. Не правят опит да се възползват от онези страни в концепцията на младия автор, които, според съвременните нам изследователи, свидетелствуват за отдръпването на Достоевски от идейните позиции на Белински.

Нищо подобно. Славянофилите се ограничават с критика на „художествените“ недостатъци на повестта, с твърдението, че таланът на Достоевски е възприел „уморителна за читателите насока“. Но най-важното е, че както Погодин, така и Аксаков пишат за младия автор като за последовател на Гогол и дори го обвиняват в подражателство.

Белински не пропуска възможността да им отговори в статията си за „Московский литературный и ученый сборник“: „Г-н Имрек (става дума за К. С. Аксаков — И. П.) и подобните нему не могат и не искат да отделят таланта на автора от насоката на произведенията му. Не ми ли харесва насоката: авторът е бездарен, книгата му за нищо не я бива, — и обратно. . .“¹

Що се отнася до либералния критик Е. Губер, той обяснява неуспехите на писателя с лошото влияние, което оказва „критиката от младото поколение“ върху неговото „младо, силно, но още. . . незряло дарование.“² Става дума за Белински, разбира се. . .

И така, началото на спора около повестта „Двойник“ не предвещава нищо хубаво за концепцията „Достоевски решил. . . Белински почувствувал. . .“

ДВА СЮРПРИЗА

Първият се състои в това, че мнението на В. Ермилов за фантастиката на „Двойник“ като проява на психопатологически натурализъм не блести с оригиналност, макар и монографията „Ф. М. Достоевский“ да създава такова впечатление. Този възглед всъщност принадлежи на Ап. Григориев.

Именно той, игнорирайки социалния смисъл на психологическия анализ в повестта, поставя за първи път псевдопроблема за психопатологически натурализъм у Достоевски. Във „Фински вестник“ той пише за „Двойник“ като за „съчинение патологично, но съвсем не литературно: това е историята на едно полудяване, анализирано, наистина до крайност, но въпреки това отвратително като труп.“³

Отзивът на Ап. Григориев не е случаен. В известното си писмо до Гогол той му пише за „невярно изтълкуваните данни“ на неговото творчество и сравнява „Двойник“ със „Шинел“. Критикът смята, че Гогол гледа на Акакий Акакиевич като на „тъжно отпадане на човека от образа божий“, а в „Двойник“ се е проявило „пренебрежение към човешката личност“,

¹ В. Г. Б е л и н с к и й, Статии и материали. Ред. Н. Мордовченко, М., 1949, стр. 31.

² Е. Г у б е р, Взгляд на русскую литературу 1846. „Спб. Ведомости, 1847, № 1, стр. 14.

³ „Финский Вестник“, 1846, IX, отд. IV, стр. 29.

защото героят на повестта би бил неспособен „да се проникне от висшия идеал на своята същност, създадена по образ и подобие божие“.¹

Ето кога и как за първи път се появява в литературата обвинението по адрес на Достоевски за недоверие към човешката личност. Това е вторият сюрприз.

Той ни навежда обаче на нещо много по-сериозно. На темата Гогол и Достоевски.

СПОРЕН, НО НЕИЗБЕЖЕН ИЗВОД

Още с първото си произведение Достоевски излиза на литературната арена като убеден привърженик на натуралната школа. Но, съединявайки в себе си съществени елементи на предшестващата литература, ранното творчество на писателя оригинално откликва на съвременните проблеми.

От тази гледна точка, постоянното и безразборно изтъкване на допирните му точки с творчеството на Гогол води към едностранчивост в оценката на Достоевски като художник и мислител. Това особено проличава във всички случаи, когато новото, внесено от Достоевски в практиката на натуралната школа, се обяснява с предположението, че той уж „скъсва“ с нейните идейни принципи.

Това е невярно.

Вярно е само, че както и другите привърженици на натуралната школа — Григорович, Некрасов, Палм, Плещеев, Тургенев, Салтиков-Шчедрин и др. — Достоевски бе пряко свързан с творчеството на Гогол. Но заедно с това е очевидно, че „гоголевските типове, даже на бедните хора, бяха лишени от вътрешно саморазкриване“.²

Достоевски се изяви именно в решението на тази задача.

Трябва обаче да подчертая и още една, принципиално важна особеност на неговия метод: художникът Достоевски искаше да осмисли съвременната действителност от позициите на утопическия социализъм.

Утопизмът предложи нов идеал на човека и неговото щастие, изразяващо се в хармоничното развитие на личността. Съгласно теориите на утопизма идеална личност е човекът с удовлетворените страсти, които са единствените пружини, управляващи поведението му. Но социалната среда прави човешките страсти пагубни, тъй като пречи за тяхното естествено изявяване. Ето защо Фурие „замисли едно гигантско дело — да приспособи средата към страстите, да разруши препятствията, да отстрани борбата“.³

Иденте на утопическия социализъм оказват силно влияние върху развитието на художествената литература, поставят в центъра на вниманието ѝ проблемата за вътрешния мир на човека. Анализът и самоанализът стават господстващи форми в художественото отражение на човешкия живот. Литературният дебют на Достоевски съвпадна с онзи период в развитието на литературата, когато при новите схващания за нейната тенденциозност, литературният герой все повече търси контакт със социалните проблеми на епохата.

Това е важен и заключителен момент на първия етап в развитието на руския реализъм, съществено продължение на линията на общественото

¹ А. А. Григорьев, Материалы для биографии, под ред. В. Княжнина, П., 1917, стр. 115.

² В. В. Виноградов, О языке художественной литературы. М., 1959, стр. 447.

³ О. Балзак. Собрание сочинений в 15 т-х. М., 1955, т. I, стр. 338.

психологическия роман на Пушкин, Лермонтов и Гогол. И ако ние си поставим въпроса — кои литературни явления на този важен и заключителен момент доминират по своето значение над останалите, ще трябва да признаем, че творчеството на Достоевски заема челно място.

Така идваме до един спорен засег, но неизбежен извод: редом с имената на тримата големи от първия етап на руския реализъм има по силата на литературното развитие през 40-те години едно вакантно място и един доминиращ над другите претенденти кандидат — Фьодор Достоевски.

Както видяхме, това място му се оспорва от редица съвременни изследователи. Главния си аргумент те виждат в това, че уж Достоевски постепенно се стреми към преодоляване на хуманистичната гравитация на Гогол. Опитват се да си обяснят причините и с тази цел проектират резултатите от по-късната еволюция на Достоевски върху ранното му творчество, търсят „зародиша“ на тази еволюция.

Такава методология, колкото и гъвкави да са нейните похвати, предварително е обречена на провал. Защото всъщност Достоевски се отдалечава от Гогол, но движейки се в посока към утопизма, а не към антихуманизма. Това бе път неизбежен за прогресивната руска литература, погълнала опита на Гогол.

Гогол разкриваше социалните язви на съвременна Русия, но беше безсилен да посочи изход, който да бъде обоснован чрез положителни явления в самата руска действителност. Нещо повече: когато се зае с тази задача, той безславно се провали.

Ето защо, последователите на Гогол, движейки се напред, неизбежно трябваше да прегърнат принципите на социалистическия утопизъм. Струваше им се, че той дава една положителна програма за осмисляне на жизнените противоречия, за тяхното обяснение.

Утопическите теории можеха като че ли задоволително да обяснят появяването на чичиковци и плюшкиновци като следствие от обезобразената под влияние на социалните условия човешка природа.

Механизмът на това обезобразяване на човека стана проблем № 1 за последователите на реализма. Достоевски от 40-те години е изцяло погълнат от този проблем. За това свидетелствуват неговите художествени произведения, неговата публицистика, неговите писма. Те показват с абсолютна убедителност, че той е съзнателен утопист, че в него няма не само недоверие, но и каквито и да било колебания по отношение положителната същност на човешката природа. Достоевски пише на брат си: „Страшен е дисонансът, страшно е неравновесието, което ни демонстрира обществото. Външното трябва да бъде уравнивено с вътрешното“ (Письма, т. I, стр. 103). Защото, пише той в един от фейлетоните си, „... щастието не се състои в социалната възможност да седиш със скръстени ръце, а във вечната неуморна дейност и в практическото развитие на всички наши способности и наклонности“.¹

И по-нататък: „Но ако човек е неудовлетворен, ако няма средства да се изкаже и да прояви това, което е хубавото в него (не от самолюбие, а вследствие най-естествената необходимост човешка да осъзнае, осъществи и обуслови своето а з в действителния живот), то тутакси той попада в някое най-невероятно събитие; ту с позволение казано ще се пропие, ту ще го удари на картоиграчество и мошеничество, или ще стане побойник,

¹ Ф. М. Достоевский, Петербургская летопись. Берлин, 1922, стр. 68. Цитирам по това издание. Ще посочвам само страниците.

или в краю на краищата ще подлудее от а м б и ц и я, като същевременно напълно презира амбицията си и даже страда, че му се е случило да страда заради такива дребни неща като амбицията“ (стр. 69—70).

Фейлетоните са писани през 1847 г. Пряката връзка между мислите, изказани в писмата и фейлетоните — от една страна, и художествената практика на писателя — от друга, е очевидна.

Макар Девушкин, Прохарчин, Вася Шумков, Ординов, мечтателите — всички тези хора правят отчаяни опити да устоят срещу света, който им е враждебен. Защитават се с цената на най-хубавите си чувства, но всичко се превръща в жалки „събития“ на тяхната трагическа биография.

Такива са и приключенията на титулярния съветник Яков Петрович Голядкин.

По времето, когато Достоевски решава да опише тези злополучни приключения, литературата е претърпана с чиновници. Образът на чиновника е почти канонизиран.

И все пак, Голядкин не прилича на своите събратя. . .

НЕОБИКНОВЕНИЯТ ТИТУЛЯРЕН СЪВЕТНИК

Запознаваме се с него сутринта, когато той, прогонвайки съня от гуреливите си очи, чевръсто скача от постелята, изправя се срещу огледалото и остава съвършено доволен от своята физиономия.

Физиономията му е всъщност една нищо и никаква, банална като ряпа, при това ряпа, която е поувяхнала. Можеш сто пъти да срещнеш такава физиономия и нито веднъж да не си я спомниш след това.

Можеш, но не в ден като днешния, защото този ден е особен. Господин Голядкин се пробужда в „собствената си квартира“, в която освен него се намира и „собствения му човек“ — слугата Петрушка.

За стотен път сигурно, ако смятаме и вчерашния ден, Яков Петрович проверява своята пачка от 750 рубли и си разсъждава, че с една такава сумичка човек може да отиде много далеч. Той пита слугата дали са донесли новите обща, пристигнала ли е ангажираната за цял ден карета и се сърди, когато слугата, отговаряйки му, казва „принесли“, вместо „принесли-с“, както би отговорил на господаря си възпитаният слуга.

После Петрушка навлича взетата под наем лакейска ливрея — ръкавите ѝ са възкъсички, но общо взето видът на слугата е удовлетворителен за самолюбието на нашия титулярен „бонвиван“. В ръцете си Петрушка държи шапка със зелени пера, а на колана му е прикрепен лакейски меч в кожен калъф.

И всичко изглежда така, като че ли Голядкин има намерение да се яви на странен и небивал досега маскарад, където за титулярните съветници е предвидена особена роля.

В действителност нещата са много по-прости и затова. . . много по-сложни. Яков Петрович се готви да иде на тържествен обед у статския съветник Берендеев, където никой не го е канил.

Но той смята да се появи там „сам по себе си“, по „частен“ път, а това вече е нещо съвсем друго, нещо, което не можем отмина с две думи.

Г-н Голядкин, титулярен съветник и мислител от средна ръка, има собствени представи за взаимоотношенията на хората и собствена теория за „официалния“ и „частен“ живот на човека.

Според тази теория, „официалният“ живот се определя от служебната йерархия — пред началството Голядкин е пас и изпълнява всичко, което

се изисква от положението му на подчинен. Но вън от тази „официалност“ човекът е независим, може да върви по „свой път“.

Може прилично да се облече, да се настани в карета с натруфен лакей отзад и да обядва у статския съветник Берендеев „сан фасон“, „както се казва между порядъчните хора“ . . .

Голядкин сядва в каретата и се отправя към Невския проспект, придавайки си независим, важен и благороден вид всеки път, когато му се стори, че го гледа някой.

Приятно занимание. . .

Но ето че съвсем неочаквано една елегантна каляска, в която са впрегнати чифт породисти казански кончета, най-напред се изравнява, а после и изпреварва тромавата карета на нашия „човек сам по себе си“. Това не би имало, разбира се, никакво значение, ако в каляската не седеше началникът на отделението, където г-н Голядкин служи „в качеството си на помощник на своя столоначалник“ . . .

Андрей Филипович с удивление впила поглед в своя подчинен и презвиква в душата на социалния теоретик ужасно объркване и нерешителност: да се поклони ли сега на Андрей Филипович, или не?

Или да се престори, та да излезе, че „не съм аз, а някой друг, поразително приличащ на мен. . . ? Именно не съм аз, не съм аз и това си е!“

И едновременно с тези мисли г-н Голядкин сваля шапка пред „магнетизма на началническите погледи“.

Така съвсем естествено и неусетно се деформира въображаемото единство между титулярния съветник Голядкин, когото добре познава началникът на отделението и Голядкин, който пътува сега в синята карета с лакей отзад.

Това е първият удар по теорията на необикновения титулярен съветник и завръзката на предстоящото му раздвояване.

Както видяхме, той току-що бе готов да се престори на друг Голядкин, на в т о р и Голядкин, комуто е позволено да не се поздравлява с началника си вън от учреждението, или ако се поздравлява, то с вид на човек свободен и независим — не като подчинен с началника си, а като един „човек“ с друг „човек“.

Две абстрактни понятия, впрочем. Едното трябва да се конкретизира чрез превръщането на нашия титулярен съветник в някакъв друг титулярен съветник, а другото зависи вече от желанията на Андрей Филипович да се превърне в нещо, което не е — в равен на своите подчинени.

Образът на Голядкин е замислен от Достоевски като образ на човек, който инстинктивно сеопитва да застане над социалните отношения на хората. Несъзнателно Голядкин започва една безнадеждна борба срещу социалното неравенство, против „неестественото“ социално неравенство.

Той ще се бори дълго и упорито, но безнадеждно: с дилетантското упорство на мислителите от средна ръка.

Случаят на Невския проспект не ще го обезкуражи. Той ще продължи да си мисли, че теорията му е правилна, че прави грешки в практическото й осъществяване само по вина на боязливи си характер. Значи, работата ще се оправи, ако той бъде по-решителен, по-смел и по-настойчив, ако успее да обясни на Андрей Филипович и съветника Берендеев, че намеренията му са добри, че той само би искал всичко да бъде малко по-иначе, т. е. съвсем да не бъде така, както си е. . .

Но нищо не успява да обясни: нито на доктора си Рутеншпиц, нито на Андрей Филипович, нито на Берендеев, нито на някой друг от двукра-

ките, които го обкръжават. Понеже той никому не е нужен. Нито той, нито неговите наивни теории.

От дома на Берендеев го натирват почти без церемонии. Това е удар за нашия необикновен титулярен съветник, автор на теорията за „човека сам по себе си“.

Все пак, теорията се осъществява донякъде, но в известен смисъл. Изхвърлен от дома на Берендеев, Голядкин вижда как по улица Фонтанка се задава един „човек сам по себе си“. Приближава се постепенно и отминава по-нататък. Той абсолютно прилича на Яков Петрович, по-скоро на въображаемия Яков Петрович, на мечтания Яков Петрович.

Този нов Голядкин е обаче също така неясен и непонятен, както и абстрактния „човек сам по себе си“. Ето защо първият Голядкин ще търси познанство с него, ще го изучава, ще води с него разговори. Целта е ясна: щом този Яков Петрович е „човек сам по себе си“, а нам и на г-н Голядкин е необходимо да разберем що е „човек сам по себе си“, ще наблюдаваме втория Яков Петрович, неговото поведение, неговите взаимоотношения с другите хора.

ФАНТАСТИЧНИЯТ ТИТУЛЯРЕН СЪВЕТНИК

И така, съвсем ненадейно той се появява за първи път на крайбрежната улица Фонтанка.

След това ще постъпи на работа в департамента, където служи първият Яков Петрович. В същото отделение. Дори ще го настанят на същата маса, на която работи нашият герой.

Но той не само външно прилича на Голядкин. Той носи и същата фамилия. Той също е г-н Голядкин, за ужас на нашия Голядкин.

В цялата тази работа има нещо невероятно, странно и опасно. Яков Петрович решава да разузнае нещата по-отблизо. И след свършване на работния ден Яков Петрович настига на улицата своя съименник, завързва с него разговор, отвежда го в „собствената си квартира“. Там те водят приятелски беседи, вечерят, пият ром. Голядкин младши разправя своите мизерни, скромни, но трагични патила.

Работел някъде в провинцията, но бил подло оклеветен и лишен от място. Идва в Петербург, страда тук от студ и глад, мъкне се от ведомство на ведомство и все без полза. Най-сетне се намират добри и великодушни хора. Смиляват се над горчивата му съдба и му изходатайствуват службица.

Разчувствуваният г-н Голядкин старши, успокоен от тези патила на своя съименник, от все сърце би желал да бъде с него приятел, като братя да си живеят дори. . . Да си помагат, да отбиват интригите на враговете си. Защото и г-н Голядкин старши има врагове, недоброжелатели, хора, които биха искали да го оклеветят, да опозорят доброто му име и репутация.

Всичко е наред. За първи път от много време насам, необикновеният титулярен съветник спи като младенец — сега вече той не е сам. . .

Но това е само началото на историята му с Голядкин младши. На следния ден поведението на Голядкин младши отново го хвърля в тревога.

Срещат се в департамента на стълбите. Голядкин старши иска да си поприказват като стари познайници — нали снощи заедно вечеряха и пр.?

Но Голядкин младши се прави, че не познава своя съименник и приятел. Той е неучтив и даже грубичък.

Започнала е странната еволюция на фантастичния титулярен съветник.

За нашия титулярен съветник тази еволюция на втория Голядкин е ужасно опровержение на теорията за „човека сам по себе си“.

Защото, наблюдавайки поведението на Голядкин младши, Яков Петрович постепенно, но последователно осъзнава, че и съименникът му, този въображаем „човек сам по себе си“, е зависим от обстоятелствата.

С тази разлика, че Яков Петрович младши се приспособява към обстоятелствата, показва как стават „тези неща“, как ставаш свой човек сред „висшестоящите“, сред „порядъчните“.

Придобивайки реалните черти на човек, способен да се издигне по социалната стълба, той става явен подлец, лакей, лицемер.

И успява да се изкачи. „Висшестоящите“ го приемат при себе си.

Затова пък отношенията между двамата г-да Голядкини се изострят. Защото и спрямо Голядкин старши младшият Голядкин започна да върши подлости. Открадва една преписка, отлично приготвена от нашия титулярен съветник, и я отнася на началството като своя. Получава похвала за добрата работа. Опитите на нещастния Яков Петрович да иска „обяснения“ се провалят. тъй като неговият съименник го посреща с подигравки, при това — в присъствието на другите чиновници. Те също се подиграват с нашия герой.

И Яков Петрович разбира, че другият не само иска да се „докарва“ за негова сметка, а и въобще да го унищожи, да го измести от действителността.

Значи е негов д в о й н и к. При това е самозванец, който се покушава на правото на Яков Петрович да съществува. Техните отношения стават въпрос за живот и смърт.

Единият ще трябва да загине, да изчезне от битието. Но кой?

До този момент Яков Петрович обяснява успехите на своя двойник с неговата хитрост, лицемерие и лакейство. Изобщо — с неговите лични качества. И съзнава, че не може поради плахия си характер да се пребори с него. Но мисли, че техният конфликт има локален характер, че началството, „порядъчните хора“ са чисто и просто заблудени по отношение на Голядкин младши. Иначе не биха го подпомагали.

Напротив. Ако знаеха истината, те положително биха застанали на страната на честния Яков Петрович. Достатъчно е той да иде. . .

И тръгва. Ходи при началството, обяснява, намеква, оплаква се, но всуе са тез надежди. Защото „порядъчните“ също не отговарят на представите му за тях, на неговите теории. Те защитават двойника. Те си приличат по менталитет. Той е техен човек.

Крушението на теориите означава крах за необикновения титулярен съветник. Той полудява, защото не може и не желае да осъществи себе си, да наложи своята личност с методите на двойника си. Не желае и не може.

Въпросът с еволюцията на фантастичния титулярен съветник е ясен. Също и въпросът за борбата на двойника с Яков Петрович, гибелта на последния.

Но възниква един друг въпрос и тук мненията се разделят. От отговора зависи оценката ни за обществената значимост на повестта „Двойник“.

В съзнанието на Голядкин двойникът претърпява еволюция към подлостта, но от какво се диктува, от какво се подхранва тази еволюция? От някакво „второ“, „зло“ начало в природата на Голядкин или от реален образец, който съществува вън и независимо от тези природата?

Ако двойникът представлява едно макар и хиперболизирано развитие на „злото начало“ в човека Голядкин, тогава тезата за недоверието на Дос-

тоевски към човека, за ирационалните страни на неговото социално мислене, ще се оправдае.

Ако... обаче!

Защото всичко, което доказвах, разглеждайки творческата история на „Двойник“, полемиката около него, а също така писмата и фейлетоните на утописта Фьодор Достоевски, ме навежда на мисълта, че Голядкин не може да подхранва еволюцията на двойника чрез наблюдаване и разкриване на „второто“ начало в своята природа.

Следователно трябва да има друг източник на „информация“. Но кой е този източник?

ТРЕТИЯТ ТИТУЛЯРЕН СЪВЕТНИК

Този източник за „информация“ следва да търсим в реалния план на романа, не зависещ от съзнанието на Голядкин.

Ще очертая кръга на лицата, сред които той се движи, като се ръководим от реда, по който ни запознава с тях повествователят.

Петрушка — слуга на Голядкин.

Кръстъян Иванович Рутеншпиц — доктор на Голядкин. В разговор с него Яков Петрович излага в хаотичен вид своята теория за „човек сам по себе си“.

Андрей Филипович — началник на отделението, в което служи Голядкин. Зает е главно с уреждане кариерата на своя племенник. Владимир Семьонович, жених на Клара Олсуфьевна. Тя пък е дъщеря на статския съветник Олсуфий Иванович Берендеев, получил през време на службата си паралич на краката, но възнагаден за служебното си усърдие с „капиталец, къща и селца...“

Антон Иванович Сеточкин — столоначалник в отделението на Голядкин, кръстник на Клара Олсуфьевна, бивш колега на Олсуфий Иванович, а сега на Андрей Филипович. Изобщо, „старинен приятел на дома на Берендееви“.

Директорът на департамента — лице така значително, че никой не се осмелява да произнесе името му. Наричат го „Негово пре възходителство“.

И, накрая, гостите на Олсуфий Иванович — хора солидни, важни, блестящи, с положение, с ордени, кръстове и еполети.

Това е то кръгът от личности, които изглеждат на Голядкин като „хора порядъчни във всяко едно отношение“. Той предполага, че като обядва с тях „сан фасон“, ще постигне мечтаното равенство, ще реализира най-хубавите качества на своята натура — на човек добър, искрен, честен, доброжелателен и дори не лишен от известна общителност, въпреки скромността си...

Постепенно се запознаваме и с останалите действащи лица. Заедно с току-що назованите персони, те стават волни или неволни съучастници в гибелта на необикновения титулярен съветник, обитаващ квартира на улица „Шестилавочна“ в стolicния град Петербург.

След срещата с Андрей Филипович на Невски проспект, Голядкин се отправя към къщата на доктор Кръстъян Иванович, казвайки си, че докторът е нещо като духовник — да не споделяш с него е „просто глупаво“.

Кръстъян Иванович съветва странния си пациент да ходи на гости, в компания, „да не бъде враг на бутилката“ и пр., което винаги се препоръчва на неврастениците. А Голядкин пък от своя страна казва, че той е

„к а т о в с и ч к и“, че удоволствията му са „к а т о н а в с и ч к и“, може, разбира се, и на театър да ходи, тъй като, „к а к т о в с и ч к и“, има достатъчно средства за тази цел. Живее „не по-зле от другите“, в собствена квартира, с Петрушка при това. . .

Но, разбира се, г-н Голядкин си има и „свой път“, защото доколкото му е известно „от никого не зависи. . .“ и пр.

Така се проявяват симптомите за психическото разстройство на героя. Изясняват се приблизително и причините за това разстройство. Яков Петрович се е надявал да получи един чин, но този чин го получава с помощта на чичо си Владимир Семьонович. Освен това, този млад човек иска с кариеристична цел, разбира се, да се ожени за дъщерята на Берендеев, когото Голядкин смята за свой благодетел и комуто той поверява своите съмнения относно начинанието на Владимир Семьонович.

Но Олсуфий Иванович не само че не оценява доброжелателството на Яков Петрович, а дори се разсърдва и присъствието на нашия герой в дома на Берендееви става нежелателно. Още повече, че предстои годежът на Клара Олсуфьевна със същия този Владимир Семьонович.

А ето как Голядкин си обяснява недоволството на Берендеев: за да неутрализира предупрежденията на Яков Петрович, Андрей Филипович и племенникът се свързват с няколко дърти клоуарки и пускат в ход една клевета, искат „нравствено да убият“ Голядкин. Ключката гласи: Голядкин е бил наемател при една „неблагопристройна немкия“. Дал е писмено обещание да се ожени за нея, тъй като ѝ дължи известна сума пари. „Вместо заплащане на своите дългове, ръката си ѝ предлага.“

Така в повестта отчетливо се набелязват д в а п л а н а в о б ъ а с н е н и е т о н а д е й с т в и т е л н о с т т а. Единият е изцяло реален и се осъществява от повествователя, а вторият се развива съгласно представите на самия герой. Повествованието се движи между „два“ свята — действителен и въображаем, отразен в деформиращото се съзнание на Голядкин.

След посещението си при доктора, Голядкин отива в един магазин, после в някакъв ресторант и най-сетне синята карета го отвежда в дома на Берендеев. Както вече споменах, оттам го изпъждат; обезумял от срам и унижение, той стремглаво тича по улицата, спира, за да си отдъхне и вижда „човека сам по себе си“.

Ще продължим проследяването на реалния план, но с удвоено внимание? Защо?

Защото на следния ден, когато Яков Петрович ще отиде в департамента, там ще се появи интересуваният ни трети титулярен съветник.

. . . Яков Петрович седи на своята маса и се опитва да вникне в съдържанието на разните мутам бумажки, с които департаментът на великото Негово Превъзходителство симулира дейност за благото на просветеното руско общество.

Опитва се Яков Петрович, но вчерашната халюцинация на брега на Мойка е оставила в душата му някакво неприятно „предчувствие“. И затова, когато вратата на отделението, плахо скърцайки, се открява, Голядкин, дори без да погледне нататък, „чувствува“, че е влязъл неговият „двойник“.

Всъщност това е реално лице, което няма нищо общо с „двойничеството“ на нашия необикновен титулярен съветник. Това е току-що назначен чиновник.

Той прави поклон на Андрей Филипович и „веднага след това се чу глас процедурно-ласкав, такъв, с какъвто началниците във всички служебни места говорят с новопостъпилите подчинени“.

„Ето тук седнете — каза Андрей Филипович, посочвайки на новопостъпилия масата на Антон Антонович — ето тук, срещу г-н Голядкин, а работа ние ще ви дадем веднага“. Андрей Филипович завърши с това, че направи един привично-увещателен жест, а след това незабавно се вдълбочи в същността на различните книжа. . .

Господин Голядкин повдигна най-сетне очи и ако не получи припадък, то е, защото най-напред предчувствуваше всичко това, . . . отгатвайки дошлия в душата си.¹

Сцената е напълно реална. Голядкин възприема новопостъпилия чиновник като свой „двойник“.

В литературата, посветена на повестта, този факт не е бил забелязан. Все пак не мога да претендирам за приоритет. За новопостъпилия чиновник намеква в една от статиите си Висарион Белински.

Намекнал е само, защото не е предполагал, че този момент ще придобие такава голямо значение за тълкуването на „Двойник“. Че от това ще зависят цели, при това доста правдоподобни концепции за ранното творчество на начинаещия писател Фьодор Достоевски.

Не е почувствувал това и пише: „ . . . всеки читател е в правото си да не разбере и да не се досети. . . дори, че външното му (на Голядкин старши — И. П.) сходство с Голядкин младши съвсем не е така голямо и поразително, както му се сторва в неговото разстроено въображение“.²

Правилно. Читателят би могъл да не се сети, но изследователят е длъжен да се сети. Особено щом се позовава на „нюансите“ в отношението на Белински към младия автор на „Двойник“.

Огорчен от изплъзналия ми се приоритет, аз ве пак ще имам сега удоволствието да проследя по-нататък обстоятелствата около постъпването на третия титулярен съветник.

Голядкин е изумен от сходството си с новопостъпилия. Струва му се, че и околните би трябвало да обърнат внимание на този факт. „Но за най-голяма изумление на г-н Голядкин. . . не се забелязваше нищо подобно. Поведението на господа другарите и колеги на г-н Голядкин го поразя. То му се струваше вън от здравия смисъл.“

Когато „двойникът“ излиза за малко навън, Голядкин се опитва да „разузнае“ обстоятелствата. Гледайки измъченото му лице, столоначалникът Антон Антонович Сеточкин се „осведомява“ за здравето на нашия герой. Ето част от техния разговор: „Аз искам да кажа, Антон Антонович, че тук има новопостъпил чиновник.“ „Да-с, има; ваш съименник.“ „Как? — извика г-н Голядкин.“ „Казах: ваш съименник; също Голядкин. Да не би да е ваш брат?“ „Не, Антон Антонович, аз. . .“ „Хм! — . . . а на мен ми се стори, че може да е ваш близък родственик. Има, знаете ли, в случая, известно фамилно сходство.“

„Господин Голядкин се вцепени от изумление. . . Така леко да се третира такава безобразно, невиждано нещо. . . да се говори за фамилно сходство тогава, когато тук всичко се вижда като в огледало!“

¹ Ф. М. Достоевский, Собр. соч. в 10-ти т-х. Т. I, Гослитиздат, М., 1956. стр. 260.

² В. Г. Белинский, т. III, стр. 84.

По такъв начин, по странно съвпадение с фантастичното раздвоение на Голядкин, новопостъпилият чиновник не само прилича малко на него, но и носи същата фамилия.

В края на разговора, Сеточкин, виждайки смущението на Голядкин, му казва: „... всичко това нищо не значи. . . можете да бъдете съвършено спокойни.“

Антон Антонович не е прав. Но трябва да му простим. Той не е чел повестта „Двойник“. Той не знае за спора. Не може да разбере колко е важно, че към реалните действащи лица ние спокойно можем да присвединим сега още едно — още един Голядкин.

Той не е „двойник“, но в разстроено съзнание на Голядкин третият титулярен съветник ще се прикрива с фигурата на двойника.

Ще играе важна роля в трагичния живот на Яков Петрович, защото чрез него фантастичният двойник ще има реално „съответствие“ в действителността.

Нещо повече — Голядкин ще строи образа на своя двойник въз основа на поведението на реалния си съименник. Той по своему, разбира се, ще тълкува и преосмисля неговите действия, което ще му позволява да вижда в халюцинациите си Голядкин младши, да разговаря и вечеря с него в собствената си квартира.

Фантастиката се смесва с реалността. Целта е да се достигне типизация на фантастичния титулярен съветник. Целта е изграждане на концепция със социален подтекст.

Но ние сега проследяваме механизма на действието.

Знаехме, че има един необикновен титулярен съветник и че той има фантастичен двойник — следователно също титулярен съветник. Сега се появи и трети.

Тъй като обаче в съзнанието на Голядкин старши двойникът и колегата са едно и също лице, то и в повестта те действуват под едно и също име. Голядкин младши. В този образ има, значи, реалност и фантастика. За това спомага и обстоятелството, че реалният Голядкин младши постъпва в департамента непосредствено след като героят „реализирва“ двойника си в зрим човек, скитник по улица Фонтанка. При това новопостъпилият носи същата фамилия: Голядкин.

Хумористичната ситуация със съвпадението на имената се превръща за Яков Петрович в източник на ужасни страдания. Точно това има предвид Белински, когато пише, че трагичният елемент в „Двойник“ се е скрил зад хумора.

Така е, защото независимо от измислиците на Голядкин старши неговият реален двойник се оказва типичен негодяй. Умее да се хареса на окръжаващите, нужната „думичка да подхвърля“, „усмивчица да адресира“, да влезе под кожата на началството, да заслужи задочната похвала на иначе немногословния Антон Антонович. . . Така че разлика между него и двойника почти няма.

Това „подвежда“ повествователя, а той — нас. Повествователят върви след Голядкин, който абсолютно смесва фантастичния двойник с реалното му „съответствие“, защото е с разстроени нерви.

В случаите, когато Голядкин р е а л н о се среща с Голядкин младши, повествователят разказва сцената чрез виждането на героя, разказва реалната сцена п о л у ф а н т а с т и ч е с к и. И за нас става трудно да различим това, което действително се случва, от това, което „се случва“ според Голядкин старши.

Така се появява този станал прословут вече фантастически колорит, неяснотите в развитието на сюжета. След малко пак ще говорим за него.

Сега ще следим реалния план, отстранявайки „неяснотите“.

Шеста глава е посветена на халюцинациите. Голядкин кани двойника си на гости и те си приказват, за което стана вече дума по-горе. Впрочем, самите разговори са дадени в седма глава.

Осма глава. След като на сутринта Голядкин не намира двойника у дома си, решава да иде на работа. Във вестибюла среща своя колега. Опитва се да го заприказва. Но реалният Голядкин младши не е бил снощи на гости при нашия герой, пък и няма представа за халюцинациите на нашия герой. Държи се естествено и затова сдържано:

— Какво? Обяснете по-бързо.

— Ще ви кажа, Яков Петрович, че съм крайно удивен от отношението което очевидно съвсем не бих могъл да очаквам. . .

— За всичко си има установена форма. Явете се при секретаря на Негово Превъзходителство и след това се отнесете, както е редно, към господин управляващия канцеларията. Имате ли прошение?

Така и свършва техният разговор. Голядкин е в ужас от подозренията си. Качва се в отделението, разговаря със Сеточкин, прави намеси за не-благоприятното намерение на двойника си. Но склерозизираното старче схваща намесите едва ли не по свой адрес и се сърди. Това още повече уплашва нашия човек. Следва сцена, в която „двойникът“ с хитрост отнема пригответената от Яков Петрович преписка и я отнася на началството. Сцената е реална, но Голядкин прибавя някои неща и от себе си. Все пак постъпката на младшия е очевидна по цел и изпълнение.

Яков Петрович решава да разобличи „двойника“, но не успява. Младшият обръща всичко в шега и с това забавлява другите чиновници.

Сцената с преписката поражда в главата на Голядкин идеята за самозванството на двойника. Смисъла разясних по-горе.

Опитът на Голядкин да търси помощта на Андрей Филипович също е безуспешен.

Най-после Голядкин се прибира в къщи и сяда да пише на младшия решително писмо. Но тук ще поставим ново подзаглавие. А на писмата ще се спрем по-нататък.

ОШЕ ЗА ФАНТАСТИЧЕСКИЯ КОЛОГИТ

Стилът на „Двойник“ е бил вече предмет на лингвистичен анализ в една студия на В. В. Виноградов.¹

В книгата си „О языке художественной литературы“ той, характеризирайки реализма като система на словесно-художествено изразяване, отбелязва, че Достоевски, наред с другите писатели от натуралната школа, решава задачата за психологическия анализ на характерите „от предимно низшия кръг с помощта на тяхното словесно саморазкритие“² В. В. Виноградов подробно анализира във връзка с това стила на Макар Деушкин.

Езикът в произведенията на Достоевски от 40-те години се определя от стремежа му към пределно обективно изобразяване на живота на „бед-

¹ В. Виноградов, Стил петербургской поэмы „Двойник“, Сборник „Достоевский“, 1922.

² В. Виноградов, О языке художественной литературы. М., 1959, стр. 477.

ните хора". Макар Девушкин е първата крачка към създаване образа на повествователя. Това се прави съзнателно. Достоевски пише на брат си: „Във всичко са свикнали да виждат мутрата на съчинителя: аз моята не показвам. А на тях и през ум не им минава, че говори Девушкин, а не аз, и че Девушкин иначе не би могъл и да говори“.¹ Така той разяснява на брат си причините за протестите на публиката относно езика на „Бедни хора“.

Достоевски не само изобразява света на „бедните хора“, но и „намира“ в него герой, който сам става „писател“.

В „Двойник“ той търси нова форма за изграждане образа на повествователя. Повествователят е социално и словесно близък до героя, но разказва в трето лице и не участва в действието. Той разказва с езика и понятията на самия Голядкин, който по този косвен начин се „саморазкрива“. Повествователят сякаш цитира героя, но разказва от свое име.

В този смисъл похватът е извънредно плодотворен. Но, от друга страна, съобразно прогресиращото безумие на Голядкин, действието изисква ясно разграничаване на „речта“ на героя от „речта“ на повествователя. Стилистическата близост на тяхното словесно изразяване затруднява обяснението на действието. И тук никакъв лингвистичен анализ не е в състояние да прокара границата между тези две стилистически струи.

Защото същността е в организирането на образното съдържание на произведението, а не в езиковите средства!

Като следствие на това в анализа на В. В. Виноградов има сериозни недостатъци. Той неправилно разглежда въпроса за авторството на писмата в повестта „Двойник“.

КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА Г-Н ГОЛЯДКИН

След твърде тревожното за Яков Петрович поведение на двойника, той решава да му напише писмо, искайки среща и обяснение. Писмото трябва да се препрати чрез чиновника Вахрамеев, тъй като Голядкин не знае адреса на Голядкин младши. Писмото ще отнесе Петрушка.

Така започва кореспонденцията на г-н Голядкин.

Смята се, особено след анализа в студията на В. В. Виноградов, че всички писма в „Двойник“ са писани от самия Голядкин. В това има нещо вярно, но не съвсем.

Повестта е известна в две редакции: тази от 1846 г. и другата, която Достоевски прави за изданието на Стеловски.²

В първата редакция е имало седем писма: две до Голядкин младши (първото му се изпраща чрез Вахрамеев), две лично до Вахрамеев, две от Вахрамеев до Голядкин старши и още едно, пак до него от Клара Олсуфьева.

Подписаните от самия Голядкин безспорно принадлежат на неговото перо: две писма до Вахрамеев и две до Голядкин младши.

Но писмото на Клара Олсуфьева не е, според мен, писано от него. Същото важи и за двете писма от Вахрамеев.

Догадката ми се потвърждава преди всичко от начина, по който Голядкин старши ги получава. Така например второто писмо от Вахрамеев му се

¹ Ф. М. Достоевский. Письма. Т. I, стр. 86.

² Ф. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в 4-х т-х., Изд. Ф. Стеловского, Пб., 1865—1870.

връчва от департаментския писар. Сцената е напълно реална. Ето накратко нейното съдържание:

Гслядкин стъва в департамента (гл. X), за да отнесе писмото за Голядкин младши и за Вахрамеев (второто писмо до Вахрамеев). На стълбите среща писаря Остафьев и го разпитва за работите в департамента. Научава, че на мястото му вече е седнал друг чиновник — Семьон Иванович. Пита за писма и писарят казва: „Днес портiererът Михеев ходи при Вахрамеев в къщи там, при немкинята им, та ще ида да попитам, ако трябва.“

Така се потвърждава реалното съществуване на Вахрамеев и немкинята Каролина Ивансвна, при която преди е живял Голядкин и за която става дума в разговора му с д-р Рутеншиц.

След малко друг един писар на име Писаренко връчва на Голядкин едно писмо: „... още сутринта в десет часа го донесоха. Пазаът Михеев го донесе от квартирата на губернский секретар Вахрамеев“.

Голядкин пхва писмото в джоба си. Отваря го по-късно (XIII гл.) и едва тогава разбира, че е от Вахрамеев. Тъй като Вахрамеев отбелязва в писмото си, че пише вторично, това потвърждава авторството му и на първото писмо.

Да видим сега как стоят нещата с писмото на Клара Олсуфьевна. Ще кажа веднага, че то не е написано от нея. Но едвали негов автор е и Голядкин.

В първата редакция на писмента той го получава по пощата. Да предположим, че го е писал той сам. Но, първо, за този факт няма никакви намеци в текста на „Двойник“; второ, Голядкин никога не е разчитал на нейната привързаност; трето, получавайки го, той е просто втрещен, защото таксва писмо му се струва неправдоподобно и той, с възмущение дори, твърди, че това са глупави, налудничави измишльотини на лошо възпитана госпожица, че тя навярно е прочела тези истории с похищаването на девиси в лош, безравствен френски роман. Изобщо, по своите възгледи, Голядкин никога не би бил способен на подобно хрумване.

Четвърто. Писмото е пародийно по отношение на Голядкин и пълно с издевателства по негов адрес, нещо, което той не би си позволил да прави спрямо самия себе си. Освен това, косвено и Достоевски потвърждава чрез втората редакция, че Голядкин не е автор на писмото.

В нския вариант Голядкин получава това писмо не по градската поща, а от писаря Писаренко — вместо отпадналото при преработката писмо от Вахрамеев.

В писмото на Клара Олсуфьевна има доста изрази в стила на Голядкин. Това е, което води до заблуждение за авторството на писмото. Особено при използването на стилистическия метод на анализ, който предлага в студията си В. В. Виноградов. Не случайно грешката се канонизира именно благодарение на неговата студия.

Според мен писмото на Клара Олсуфьевна е написано от колегите на Голядкин, които са решили да му се подиграят. Предполагам, че главен подбудител е Голядкин младши, реалният Голядкин младши, който на няколко пъти се подиграва с нещастния маниак. С това той забавлява другите чиновници и в тяхно присъствие не само щипе по бузите нашия герой, но го и нарича „руски Фоблаз“.

От писмото на Вахрамеев става известно, че Голядкин младши също живее при Каролина Ивансвна и че те са се сприятелили. Без съмнение чиновниците заедно са обсъждали странните послания на Яков Петрович. Отначало сериозно, защото поведението на Голядкин в департамента,

неговата непонятна решимост да се разправя с тях, би могло да предизвика някой скандал и да ги компрометира. За това им говори случая у Берендеев, опитите на Яков Петрович да се оплаква на началството, заплашителният тон на писмата и пр.

Всичко това изглежда доста сериозно за мнителните и страхливи чиновници.

Но постепенно положението на Голядкин се променя. Поведението му почва да става предмет на обсъждане и осъждане.

Скоро Голядкин получава официален пакет със заповед по повод на уволнението му от служба и предписание да предаде преписките на Семьон Иванович. Това е същият чиновник, за когото писарят Остафьев казва, че вече е седнал на мястото на Яков Петрович.

Предния ден, когато Голядкин се появява в отделението, Антон Антонович му казва: „... а неблагопристойната ви постъпка във вреда на благородната девица. . .“, „... а относно другата девица, макар и бедна, но от честен чуждестранен произход?“, „... А вероломната ви постъпка и клеветата за друго лице. . .?“

По този начин на Голядкин са предявени три обвинения: за бала у Берендееви, за Каролина Ивановна, бившата му хазайка, и за Голядкин младши, когото Яков Петрович устно и писмено обвинява в подлост и самозванство. „Другото куца у вас“, добавя Антон Антонович, намекайки за чивните на Яков Петрович.

И тъй като всички тези неща стават известни (и особено случая по време на бала у Берендееви, когато Яков Петрович ни в клин, ни в ръкав помъква госпожица Клара Олсуфьевна да танцуват и тя припада от конфуз) и понеже това е доста забавно за чиновниците, Голядкин незабавно става предмет и на последната им жестока шега: писмото на Клара Олсуфьевна, в което тя го моли да я похити. . .

Писмото е пародийно, напълно в стила на самия Голядкин. Това е така, защото при съставянето му авторите се ръководят от епистолярните подвизи на нашия герой. Нищо по-лесно, защото шегаджиите разполагат с писмата му до Голядкин младши и Вахрамеев. Цели фрази са взети от тези писма, но са използвани пародийно, с ирония и подигравателност.

Добрият Яков Петрович дълго се възмущава от въпросното писмо на „невъзпитаната госпожица“, но остава кавалер докрай. Отива на нейния зов и дълго стои под прозорците на Берендееви. Големите прозорци са ярко осветени. Там се празнува годиша на Клара Олсуфьевна и племенника на Андрей Филипович. Има множество гости, навярно и от колегите на Яков Петрович. Забелязват навъртащия се долу Голядкин. Накарват бедния луд да се качи горе. Сцената е реална, но замъглена от фантастическия колорит. Ситите двукраки са в изблик на филантропия. Символически „помиряват“ нещастника с този, когото той е считал за свой двойник. Всички съчувствено клатят глави. Преди да го отпратят, по стар руски обичай, сядат. Така се прави винаги, когато някому предстои труден и дълъг път. Настъпва минута тържествена тишина.

След това пристига с каретата си Крестъян Иванович Рутеншипц. Казват на Голядкин да не се бои: „няма нищо; не се бойте, Яков Петрович, това е вашият стар приятел и познайник. . .“

Най-после каретата тръгва. Отвеждат необикновения титулярен съветник в лудницата.

И ние се прощаваме с него.